

Ігор ПЕЧЕНЮК

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5790-130X>
e-mail: mil-iv@ukr.net

Ігор ФУРМАН

доктор історичних наук, професор
Національний університет оборони України
(Київ, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>
e-mail: fi.2005@ukr.net

**«ТУЗЛИНСЬКА КРИЗА» 2003 РОКУ
ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕКСПАНСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В УКРАЇНІ**

У роботі на основі аналізу та опрацювання значного обсягу інформаційно-аналітичних матеріалів розкривається найбільша криза російсько-українських відносин періоду 1991–2014 рр., що відбулася упродовж 29 вересня — 23 жовтня 2003 р. і увійшла в історію як «Тузлинська криза», «конфлікт навколо острова Тузла» тощо, який став прикладом нехтування росією принципів міжнародного права і двосторонніх російсько-українських договорів, та одним з елементів експансії російської федерації в Україні. Показано стратегічне значення острова, розкрито передумови і справжні причини російсько-українського конфлікту, його перебіг, імовірні сценарії та наслідки для росії й України. Водночас висвітлено заходи, які проводила росія для захоплення українського острова, реакцію на це російського державного і місцевого керівництва, основні контрзаходи політичного, інформаційного та військового характеру, а також яких заходів вживала Україна для відстоювання своєї територіальної цілісності. Проаналізовано чинні двосторонні російсько-українські нормативно-правові документи з цього питання, а також наведено спогади безпосередніх учасників подій, зокрема вищого політичного та військового керівництва України.

Ключові слова: російсько-українська війна, російська експансія в Україні, острів Коса Тузла, «Тузлинська криза».

Постановка проблеми. 20 лютого 2014 р. розпочалася російсько-українська війна. Російська федерація (далі — росія), порушуючи норми та принципи міжнародного права, двосторонні договори та багатосторонні угоди, спочатку окупувала, а згодом анексувала українські Крим, Севастополь та окремі райони Донецької та Луганської областей (Коваль, М.В. (ред.). 2023, с. 19). Але, пострадянська історія російсько-українських відносин свідчить, що агресія росії проти України розпочалася не у 2014 р. (Горбулін докладно проаналізував, як росія роками готувалася до агресії проти України. 2016; Фурман, І. & Дузь-Крютченко, О. 2019, с. 47, 48–49, 56), і Україна не вперше виборювала свої державний суверенітет і незалежність. Яскравим прикладом цьо-

го є криза російсько-українських відносин, що увійшла в історію як «Тузлинська криза», «конфлікт навколо острова Тузла» (вересень — жовтень 2003 р.). Поряд із економічними війнами цей конфлікт варто кваліфікувати як один із елементів російської експансії в Україні. У 2020 р. у коментарі спецпроекту LIGA.net «Шлях до свободи. 10 історичних подій, коли Україна відстоювала свою незалежність» другий Президент України Леонід Кучма зазначив: «Але все-таки, оцінюючи сьогодні кожну з цих «головних» подій за їхніми історичними наслідками, я виокремлю одну — оборону Тузли» (До війни за Тузлу була пара сотен метрів. 2020). Таким чином, ґрунтовне вивчення цієї події дасть змогу зрозуміти історичні витоки сучасної російсько-української війни.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналіз літератури і джерел з обраної теми показав, що події навколо о. Коса Тузла викликали інтерес у науковому середовищі здебільшого після окупації й анексії росією українського Криму та Севастополя. Проте комплексного й об'єктивного наукового воєнно-історичного дослідження «Тузлинської кризи» дотепер немає. В українській історіографії дана тема здебільшого розглядалася у контексті основного дослідження авторів, присвячених експансії росії в Україні 1991–2014 рр. і російсько-українській війні, що триває з 2014 р. по теперішній час. Це, зокрема дисертація О. Марусяка (Марусяк, О.В. 2016), колективна монографія «Рік незламності: крах операції “Z”» (Коваль, М.В. (ред.). 2023), стаття І. Фурмана й О. Дузь-Крятченка (Фурман, І. & Дузь-Крятченко, О. 2019) та ін. Серед російських дослідників виділяються праці О. Травникова (Травников, А. 1998; Травников, А. 2005), в яких тузлинська проблематика розглядається ґрунтовно, проте, з позиції країни-агресора. Значний масив інформації за темою міститься в інформаційно-аналітичних матеріалах, зокрема О. Ананьїна (Ананьїн, О. 2018), М. Жирохова (Жирохов, М. 2020), Т. Короткого і Н. Хенделя (Короткий, Т. & Хендель, Н. 2018), С. Лемеха (Лемеха, С. 2023), Р. Малка (Малко, Р. 2022), Т. Ніколаснка і Л. Буджурова (Ніколаснко, Т. & Буджурова, Л. 2003), А. Печерського (Печерський, А. 2022), Р. Романюка (Романюк, Р. 2017), Т. Силіна (Силіна, Т. 2003), В. Емінової (Эминова, В. 2018), О. Юрченка (Юрченко, О. 2020), А. Яворського (Яворський, А. 2022) та ін.

У роботі використані чинні двосторонні російсько-українські міжнародні нормативно-правові документи, матеріали парламентських слухань щодо українсько-російських відносин того періоду, а також спогади безпосередніх учасників подій, зокрема другого Президента України Л. Кучми (Кучма відтузлився до кінця. 2003; Кучма на Тузлі проводить інспекцію. 2003; Кучма отдає Путину то, ради чого «воевали» на Тузле? 2003; До войны за Тузлу была пара сотен метров. 2020), секретаря РНБО України Володимира Горбуліна (Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. 2016), першого заступника голови Державної прикордонної служби України генерал-полковника М. Коваля (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023), представника України в Раді ООН Володимира Василенка (Тузла: з ким маємо справу? 2003), Голови Ради міністрів АР Крим Сергія Куніцина

(Парламентські слухання «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи». 2003; Кригель, М. & Халілов, Р. 2023), губернатора Краснодарського краю росії О. Ткачова (Силіна, Т. 2003) та ін.

Мета статті — на основі аналізу інформаційно-аналітичних матеріалів і джерел, передусім спогадів безпосередніх учасників подій, розкрити кризу російсько-українських відносин — конфлікт навколо о. Коса Тузла 2003 р., що став прикладом нехтування росією принципів міжнародного права і двосторонніх російсько-українських договорів, а також одним із елементів експансії російської федерації в Україні.

Виклад основного матеріалу. У жовтні 2003 р. між росією та Україною спалахнув конфлікт навколо українського о. Тузла (о. Коса Тузла). У контексті розгляду подій зазначимо, що острів утворився у 1925 р. унаслідок природного розмивання штормом вузької коси, що з'єднувалася з Таманським півостровом (Краснодарський край, РФСР). 7 січня 1941 р. острів площею 3 кв. км (довжина — 6,5 км, ширина — близько 500 м) указом Президії Верховної ради РФСР був переданий до складу Кримської АРСР, яка 19 лютого 1954 р. у статусі Кримської області увійшла до складу Української РСР. Незважаючи на свої незначні розміри, о. Тузла виявився стратегічно важливим за такими аспектами. По-перше, від Криму острів відділяє підконтрольний Україні штучний глибоководний судноплавний Керч-Снікальський канал (загальна протяжність 24,3 км, найбільша глибина 9,3 м), а від Таманського півострова (територія росії) — мілководна акваторія (до 3 м) з двома фарватерами № 50 і № 52, придатними для проходу лише дрібних суден. Контроль над судноплавним фарватером у Керченській протоці робив Україну одноосібним власником транспортного шляху між Азовським і Чорним морями, яким щорічно проходило до 9000 цивільних суден, зокрема до російських портів Азов, Ростов, Таганрог, Єйськ, Темрюк. До того, Україна могла контролювати заходи військових кораблів із Чорного до Азовського моря, у тому числі третіх країн, включаючи членів НАТО (Романюк, Р. 2017; Противостояние Украины и России из-за границы в Керченском проливе... 2003). По-друге, прохід цивільних суден через Керч-Снікальський канал був платним. Компанія-судновласник сплачувала каналний, лоцманський, навігаційний і маяковий збори. Найвагомим у грошовому еквіваленті був каналний збір, що становив понад 80% від усіх ви-

щеперелічених зборів. Одержувачем каналного збору був Керченський морський торговельний порт, на який покладалися функції регулювання руху суден у каналі та підтримання його в робочому стані. За повідомленнями, за дев'ять місяців 2003 р. транзитний збір із російських суден склав \$972,3 тис., а в 2002 р. — \$1,1 млн (за іншими даними — \$6 млн) (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023). росія у 2003 р. оцінювала втрати від оплати транзиту своїх суден через Керч-Єнікальський канал у \$16 млн щорічно (Ананьїн, О. 2018, с. 4; Юрченко, О. 2020; Кучма відтузлився до кінця. 2003; Кучма на Тузлі проводить інспекцію. 2003; Кучма отдає Путину то, ради чого «воевали» на Тузле? 2003). «Хто володіє островом Тузла, той володіє Керченською протокою, володіє акваторією і всіма корисними копалинами, які знаходяться у цій акваторії», — зазначив колишній Міністр оборони України генерал-армії Олександр Кузьмук (В случае захвата Тузлы..., 2018). З цього приводу Т. Ніколаєнко й Л. Буджурова також зазначили, що володіння островом дає змогу контролювати Керченську протоку і судноплавство у ній, зокрема військове. Оскільки тоді острів належав Україні, вона повністю контролювала фарватер і мала можливість пускати в Азовське море будь-які кораблі без згоди росії. З іншого боку, Україна могла заблокувати найважливіші російські морські і річкові порти, що знаходяться на азовському узбережжі, а також на річках Дон і Волга (Ніколаєнко, Т. & Буджурова, Л. 2003).

З цим росія категорично не погоджувалася, тому розпочала провокаційні дії проти України з метою змусити її «повернути російський острів» (Противостояние Украины и России из-за границы в Керченском проливе... 2003). Звернемо увагу, що ще у 1998 р. на росії була видана книга депутата законодавчих зборів Краснодарського краю О. Травнікова з промовистою назвою «Коса Тузла: перерахована територія», в якій автор зазначив, що острів є сферою стратегічних інтересів росії: «У політиці маленька Коса Тузла у Керченській протоці — це не дрібниця. Це принцип. Принцип обстоювання національних інтересів росії. А принципи не можуть бути предметом торгів» (Травников, А. 1998) [більш розширена версія цієї книги була видана О. Травніковим у 2005 р. (Травников, А. 2005) — *авт.*]. У 2002 р. так званий «крайовий депутатський комітет» розпочав роботу з повернення о. Коса Тузла під юрисдикцію росії. Члени комітету надіслали декілька листів-звернень на адресу російського президента та держдуми з вимогою на-

дати острову статусу російської території. У разі ж якщо б Україна добровільно не віддала острів, пропонувалося висадити поблизу Керчі військовий десант (Лемеха, С. 2023; Тузла 2003: фіаско росії, невивчений урок для України. 2023).

28 січня 2003 р. між Україною і росією було підписано Договір про українсько-російський державний кордон. Цей ключовий документ спирався на статут ООН, положення Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975) та Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і росією від 31 травня 1997 року. Щодо Азовського моря і Керченської протоки, у Договорі зазначалося, що «врегулювання питань, які відносяться до суміжних морських просторів, здійснюється за угодою між Договірними Сторонами відповідно до міжнародного права. При цьому ніщо в цьому Договорі не завдає шкоди позиціям України і російської федерації щодо статусу Азовського моря і Керченської протоки, як внутрішніх вод двох держав» (ст. 5) (Договір про дружбу співробітництво і партнерство..., 1997; Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. 2003). На брифінгу після підписання договору російський президент В. Путін промовив: «Ми свідомо пішли на цей крок, бо нам потрібно завершити узгодження всіх питань, які породжували будь-які сумніви у намірах росії будувати відносини з Україною на рівноправній основі як з рівним партнером, з яким нас пов'язують багаторічна дружба і робота в рамках єдиної держави. Ми розглядаємо Україну в усіх відносинах як стратегічного партнера на тривалу перспективу...» (Яворський, А. 2022). При цьому росія на усіх рівнях, передусім медійних, не визнавала Тузлу островом, вважаючи його косою і, відповідно, частиною російського Таманського півострова. Свої територіальні претензії вона обґрунтовувала відсутністю офіційно проведених між двома державами чітких кордонів як в акваторії Азовського моря, так і у Керченській протоці. Крім того, росія наполягала на тому, що тільки континентальна частина Криму відійшла Україні та пропонувала спільне використання Азово-Керченської акваторії, погодившись на умовах установлення державного кордону лише по дну, а не по водній поверхні. Водночас Україна була категорично проти такої російської позиції, наполягаючи на тому, що згідно з чинними договорами та міжнародним правом держкордон проходить між о. Тузла і Таманським півостровом. За таким принципом розмежування о. Тузла беззастережно

є частиною української території, як і судноплавна частина Керченської протоки між Кримом та островом (Жирохов, М. 2020). Позицію росії тоді влучно охарактеризував Володимир Василенко, український правознавець-міжнародник, колишній Надзвичайний і Повноважний Посол України та представник України у Раді ООН із прав людини: «Росія й наміру не мала поважати наш суверенітет, цілісність... Москва, підписуючи з нами договори, виходила з розуміння, що Україна — це не держава, а частина рф. Що незалежність України — тимчасова аномалія і що рано чи пізно вона має повернутися в лоно росії, стати частиною «єдиной и неделимой» (Тузла 2003: фіаско росії, невивчений урок для України. 2023).

Як свідчать джерела, починаючи з 2003 р. дії росії стали більш рішучими й агресивними (Жирохов, М. 2020). На початку вересня 2003 р. В. Путін у Ростові-на-Дону заявив, що Азовське море має бути внутрішнім морем росії й України без демаркації, а у середині вересня — затвердив закритий «План взаємодії міністерств і відомств щодо рішення дипломатичних і військових завдань в Азовсько-Чорноморському регіоні». Вже 18 вересня, через два дні після його робочого візиту до Краснодарського краю, крайова адміністрація ухвалила «технічне» рішення про будівництво дамби у Керченській протоці (Тузла 2003: фіаско росії, невивчений урок для України. 2023; Лемеха, С. 2023). Губернатор Краснодарського краю О. Ткачов уже привселюдно заявив, що о. Тузла є частиною росії, частиною Краснодарського краю: «Ми підняли всі архівні документи, підняли історію... за великим рахунком, я вважаю, що це земля, полита кров'ю кубанських козаків, — для нас священна земля. І ми, безумовно, відстоюватимемо інтереси краю...» (Силіна, Т. 2003).

У цьому ж місяці відбулося засідання російської Ради безпеки на тему «Про заходи із забезпечення національної безпеки російської федерації у прикордонній сфері», на якому було розроблено план «освоєння» о. Тузла, куди входило зокрема й будівництво дамби (Силіна, Т. 2003). 23 вересня у російській пресі з'явилися повідомлення, що згідно з вищезгаданим планом росія має намір взяти під свій контроль «спірні острови», а також промислові райони та місця можливого видобутку корисних копалин і вуглеводів (Силіна, Т. 2003). 27 вересня українські прикордонники зафіксували підхід до рибальського причалу на острові катера з двома російськими журналістами, котрі розпитували місцевих мешканців про їхнє ставлення щодо приєднання острова до росії (Ро-

сії у Сімферополі запропонували забрати..., 2003; Лемеха, С. 2023).

Вищенаведене, на нашу думку, свідчить, що конфлікт навколо українського о. Тузла є нічим іншим як спланованою провокацією проти суверенної держави з метою вирішення своїх геополітичних інтересів. Як згадував генерал-полковник Михайло Коваль, на той час перший заступник голови Державної прикордонної служби України, у ньому було багато вимірів: політичний, економічний, військовий (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023). Аналіз джерел показує, що справжньою метою цих провокаційних дій було: приєднання острова силовим способом до материкової частини росії; посилення впливу на Крим, сприяння підйому проросійських настроїв на півострові; вчинення тиску на Україну щодо делімітації кордону у Керченській протоці та Азовському морі на вигідних для росії умовах; посилення контролю над судноплавством у Керч-Снікальському каналі; «віджимання» перспективних родовищ нафти і газу, розташованих неподалік острова; створення територіальних проблем для України, що гальмувало її вступ до Європейського Союзу та НАТО; забезпечення російському президенту «медійної перемоги» для зміцнення його рейтингу напередодні президентських виборів (березень 2004 р.), а також, як показав хід подальших подій, очікування реакції з боку української держави і суспільства та міжнародної спільноти на порушення територіальної цілісності України (Марусяк, О.В. 2016, с. 86–87; Тузла 2003: фіаско росії, невивчений урок для України. 2023; Лемеха, С. 2023).

Президент України Леонід Кучма згадував, що, коли у вересні 2003 р. росіяни почали будувати дамбу до острова, спочатку було незрозуміло чи це дурість місцевих чиновників, чи авантюра силового лобі у російській владі, чи усвідомлена провокація Москви. «Але ми дуже скоро зрозуміли, що йдеться про промацування України на слабкість, на глибину можливого відступу» (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023; До війни за Тузлу была пара сотен метров. 2020). Ще одним поясненням цих дій було відвернення України від курсу на євроатлантичну інтеграцію. Зазначимо, що напередодні подій 2003 р. Леонід Кучма, намагаючись відновити добрі відносини із Заходом, ініціював перегляд політики позаблоковості України. Так, 9 липня 2002 р. у рамках програми «Партнерство заради миру» Україна та НАТО підписали меморандум про підтримання операцій НАТО з боку України, а в листопаді 2002 р. —

й План дій НАТО-Україна. Вже 5 червня 2003 р. Верховна Рада України ратифікувала указ Президента України про участь українських військ у миротворчій місії в Іраку, а 7 серпня розпочалося направлення українських миротворців до Іраку та Кувейту. У відповідь на це президент США Джордж Буш навіть пообіцяв Україні підтримку «на шляху інтеграції в європейські і євроатлантичні структури» (Малко, Р. 2020). Колишній секретар Ради національної безпеки та оборони України Євген Марчук згадував: «Росія тоді, в 2003 році, дуже нервувала, бо ми активізували процес наближення до НАТО. Я навіть сам чув від російських колег військових, з якими проводив переговори, з тим самим Сергієм Івановим: «Ми ніколи не дозволимо, щоб кораблі НАТО стояли на рейді Ростова-на-Дону». Тому що якщо Азовське море — це міжнародні води, то будь-які кораблі можуть проходити» (Україна в 2003 році: конфлікт навколо Тузлы... 2021).

Очевидно, що такий розвиток подій не входив у російські плани. Тому вже 29 вересня 2003 р. росія під приводом захисту узбережжя Таманського півострова від розмиття «на прохання місцевих жителів, чиї городи на березі почало підтоплювати море» (Печерський, А. 2022), здійснила провокацію проти України, пов'язану з необґрунтованими претензіями на о. Тузла, зокрема «швидко, упевнено й мовчки» розпочала будівництво насипної дамби у Керченській протоці висотою 0,75 м над водою і шириною 17 м, що мала би з'єднати острів із російським берегом. Роботи велися надвисокими темпами. За добу з російського боку розвантажувалося до 700 великих вантажівок із необхідними будівельними матеріалами, а будівельники працювали цілодобово у три зміни. Упродовж дня споруджувалося близько 150 м дамби (Ананьїн, О. 2018, с. 6; Горчинская, А. & Лукаш, И. 2019; Жирохов, М. 2020; Кригель, М. & Халілов, Р. 2023; Ніколаєнко, Т. & Буджурова, Л. 2003).

Самочинне будівництво дамби до о. Тузла українська сторона розцінила як пряму загрозу територіальній цілісності України, що призвела би до найбільшої на той час кризи в українсько-російських відносинах і мілітаризації конфлікту. Президент України Леонід Кучма намагався зв'язатися з російським президентом, проте, той ігнорував дзвінки і не брав слухавки. Натомість, від початку будівництва дамби росія активізувала свою військову активність у регіоні. До територіальних вод України, поблизу м. Керч, входили російські військові кораблі Новоросійської вій-

ськово-морської бази Чорноморського флоту та прикордонної служби Федеральної служби безпеки росії, у небі активізувалася російська бойова авіація, а морські піхотинці Чорноморського флоту та десантники 7-ї парашутно-десантної дивізії розпочали навчання з бойовою стрільбою на Таманському півострові, накопичувалися ресурси та створювалося угруповання для захоплення острова. З російської сторони з гучномовців лунали заклики не чинити опір і не заважати будівництву (Л. Кучма рад событиям, произошедшим вокруг Тузлы. 2003; В случае захвата Тузлы... 2018; Малко, Р. 2022) [фактично, змиритися з агресією, що відбувалася з боку росії — *авт.*]. Російське вище військово-політичне керівництво навіть почало відкрито погрожувати. Так, глава адміністрації президента росії Олександр Волошин заявив, що «ніколи росія не залишить Україні Керченську протоку. Досить того, що Крим сьогодні український, і ми ледь заспокоїли людей з цього приводу. Досить знущатися над нами. Якщо треба, ми зробимо все можливе і неможливе, щоб відстояти свою позицію. Якщо треба, ми скинемо туди бомбу» (Глава адміністрації Путіна заявив..., 2003). Подібну риторику висловлювала й більшість російських політиків. Так, голова Комітету з міжнародних справ держдуми росії Дмитро Рогозін заявив: «Я думаю, що у кожного з нас, якщо він себе відчуває громадянином росії, має бути в голові одне розуміння: як то кажуть, ні п'яді землі ні друзів, ні ворогів, я наголошую: ні друзів, ні ворогів. Україна, я сподіваюся, буде другом. Але розбазарювати власну землю, будь-то Південні Курили, Крим колись, який віддали, а тепер ще й Тузлу, це не належить державним мужам. Тому я можу сказати: так, безумовно, я йду на конфлікт з Україною заради того, щоб відстояти російські національні інтереси у цьому регіоні» (Тузла: з ким маємо справу? 2003).

Навіть російський опозиційний політик, колишній заступник голови уряду російської федерації Альфред Кох зазначав: «Глибоко переконаний, що інтереси росії не обмежуються островом Тузла. Я вважаю, що росії по праву, за фактом, можливо дипломатично..., де-юре, якимось інакше, але за фактом має належати і Крим, і Херсон, і Миколаїв, і Одеса. І це наша стратегічна мета. Буде там майоріти український прапор чи російський триколор, мене, відверто кажучи, не дуже цікавить. Важливо, щоб за фактом це були російські землі, які враховували наші інтереси, і щоб там був присутній російський капітал, російські люди, російські інтереси. Для цього, на

мою думку, дипломатичні канали вже вичерпані. Мені здається, поїзд пішов і отримати де-юре ці території неможливо. Залишається один-єдиний шлях — це економічна експансія, це фактично скуповування цих земель, скуповування цієї нерухомості, скуповування цих заводів, скуповування інфраструктури і так далі...» (Тузла: з ким маємо справу? 2003).

Саме тому Україна почала боротьбу за цей маленький острів у Керченській протоці з державою, для якої слова «суверенітет», «територіальна цілісність» іншої держави, «міжнародні договори» та «добросусідські відносини» нічого не значили. Колишній секретар РНБО України Володимир Горбулін говорив, що «на той момент віддати будь-який шматочок української землі... і почалися б багаточисельні претензії по усьому периметру українського кордону» (Ананьїн, О. 2018, с. 8; В случае захвата Тузлы... 2018).

Від 30 вересня Державна прикордонна служба України створила потужне угруповання з сухопутного (близько 300 прикордонників), корабельного й авіаційного угруповань і резерву ДПС України. На острові був розгорнутий прикордонний загін, який у подальшому був посилений підрозділами зі складу 79-го Сімферопольського прикордонного загону, 10-го мобільного прикордонного загону (м. Київ), підсилено 23-й Керченський загін морської охорони кораблями Севастопольського загону морської охорони (м. Севастополь, Балаклава). Як згадував М. Коваль, українські прикордонники відпрацювали три варіанти можливого розвитку подій: якщо на острів з метою провокації висадяться так звані «казаки», передбачалося чинити їм відсіч поліцейськими спеціальними засобами без використання вогнепальної зброї; якщо обидві сторони задіють вогнепальну зброю, передбачалося діяти силами лише прикордонників, щоб конфлікт не переріс у військовий; третій варіант — змішаний, якщо спочатку спробують висадитися «казаки», а потім будуть задіяні російські військові. У місці, де росіяни могли висадити вертолітний повітряний десант, побудували п'ять дотів із кулеметними бійницями і встановили інженерні загородження, перетворюючи цю ділянку на вогневий мішок. Проводилися заходи з введення російської сторони в оману щодо реальних сил на острові. Наприклад, три вертольоти зі складу Харківської окремої авіаційної ескадрильї використовували тактику «каруселі», по черзі зависаючи над прикордонним буєм навпроти російських будівельників. Розпізнавальні знаки на вертольотах були заляпані брудом, а пілоти

перед кожним колом змінювали куртки та шоломи. Така тактика створювала у росіян враження, що на підтримку прибув цілий вертолітний полк. На самому острові два броньованих плаваючих транспортери із потужними танковими двигунами імітували справжні танки (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023).

Для недопущення порушників на територію України були підготовлені аудіо звернення до росіян і плакати: «Попереджаємо, ми змушені застосувати законні заходи фізичного впливу!», «Увага! Ви порушуєте державний кордон України!», «Ви наближаєтеся до кордону суверенної України! Зупиніться!», «Наші народи не повинні ворогувати! Острів Тузла є українською територією!», «Усі спірні питання повинні вирішуватися цивілізованими методами на міждержавному рівні!», «Ваші дії неправомірні! Не змушуйте нас застосувати законні заходи фізичного впливу!» тощо (Росіян виганятимуть з Тузли поліцейським методом і плакатами. 2003).

Також було створено оперативний штаб, у Керченську протоку перекинули артилерійські катери Військово-Морських Сил Збройних Сил України (далі — ВМС ЗС України), 501-й окремий механізований полк ВМС ЗС України розгорнув на бойових позиціях у Криму реактивний дивізіон реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) БМ-21 «Град» із 18 бойових машин, а авіацію та морську піхоту було переведено на бойове чергування. На острів також передислокували спеціальний загін 73-го Морського центру спеціальних операцій ВМС ЗС України. У Криму розпочалися масштабні військові навчання, до яких, серед іншого, було залучено 17 винищувачів Су-27 та Міг-29, розпочалося демонстративне розгортання оперативно-тактичних ракетних комплексів «Точка-У». Патрулювання прибережної зони здійснювалося силами та засобами Державної прикордонної служби України, зокрема Керченського загону морської охорони, 24-ї окремої авіаційної ескадрильї (м. Одеса), Харківської окремої авіаційної ескадрильї (м. Харків) (Жирохов, М. 2020).

Одночасно розпочалося встановлення прикордонних знаків. Буями було позначено українсько-російський кордон між о. Тузла і Таманським півостровом, який не був раніше демаркований. На шляху дамби на лінії кордону України на воду встановили скріплені тросами понтони (ліхтери — баржі, для перевезення зерна морем), на які зверху встановили стаціонарний прикордонний пост і українські прапори. Довжина кожного понтона складала 38 м. Відстань

між ними — 8 м. Загальна довжина конструкції складала понад 120 м (Кучма на Тузлі проводить інспекцію. 2003; Кригель, М. & Халілов, Р. 2023).

17 жовтня губернатор Краснодарського краю О. Ткачов назвав реакцію України на провокацію «ганьбою» і заявив, що «будівництво греблі припиняти недоцільно, народ нам не пробачить. Крім того, попереду вибори до державної думи...». 22 жовтня у Сімферополі перед будинком кримського парламенту відбувся мітинг, організований російською громадою Криму, «Руським блоком» та республіканським комітетом Компартії України. Його учасники заявили про готовність передати росії разом із о. Тузла весь Крим. Проросійські агенти впливу тримали плакати з гаслами: «Майбутнє Криму й України — у єдності з росією», «Україна, росія, білорусія — на віки разом», «Ми діти єдиної країни, нам жити разом, кордони нам не потрібні», «Коса Тузла — наша спільна земля» тощо. При цьому російські чиновники під приводом відпустки чи відрядження уникали будь-яких контактів із українськими урядовцями (Халупа, І., Яневський, Д., Гуцал, А. & Паламарчук, В. 2003; Росії у Сімферополі запропонували забрати... 2003; Лемеха, С. 2023; Печерський, А. 2022).

Ситуація була настільки критичною, що 22 жовтня Верховна Рада України провела спеціальне засідання щодо забезпечення територіальної цілісності України та недоторканності її кордонів у районі о. Тузла й прилеглий акваторії Керченської протоки. На цьому засіданні було прийнято рішення утворити Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України щодо забезпечення парламентського контролю за режимом Державного кордону України у районі о. Коса Тузла (Устименко, Б. & Устименко, Т. 2020). Виступаючи на цьому засіданні, Голова Ради Міністрів Автономної Республіки Крим Сергій Куніцин зазначив: «Хочу вам сказати, що до іспиту на зрілість російсько-українських відносин на цю хвилину залишилося трохи більше 100 метрів... Вважаю, що це буде серйозний іспит на зрілість. І я розумію, що з інженерної точки зору те, що сьогодні там будується, не має жодної підстави... дана конструкція у тому вигляді, в якому вона будується, і так, як вона робиться, приречена на розмив. Отже, не йдеться про те, що вона потрібна як інженерна споруда. У нас є висновки Керчрибпрому, Укргіпротводгоспу та інших проектних інститутів: з погляду гідрологічного режиму, іхтіології, збереження рибних запасів ця дамба завдасть шкоди як російській, так і україн-

ській стороні» (Парламентські слухання «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи». 2003). Зазначимо, що кримський уряд на чолі з Сергієм Куніциним категорично заявив про підтримку територіальної цілісності Криму і організував у Керчі штаб по обороні Криму. Інші учасники парламентських слухань також засудили агресію росії і висловили рішучість у відстоюванні державного суверенітету і національних інтересів України. Процитуємо ключові з них: «Будівництво російською стороною ударними темпами гідротехнічної споруди в Керченській протоці без відповідного повідомлення України та відсутність належного реагування з боку російської влади на неодноразові звернення України абсолютно не відповідає духу та положенням Договору про дружбу, співпрацю та партнерство між Україною та Російською Федерацією. Крім того, міністерство закордонних справ Російської Федерації нотою від 16 жовтня цього року терміново попросило подати йому копії документів, включаючи картографічні, на підставі яких українська сторона будує свої припущення щодо належності їй коси острова Тузла. Ми розраховуємо на негайний двосторонній переговорний процес щодо врегулювання цієї проблеми та недопущення створення напруженості в українсько-російських відносинах. Інакше... Україна залишає за собою право вжити необхідних заходів відповідно до міжнародного права», — Микола Азаров, перший віце-прем'єр-міністр, Міністр фінансів України. «Тузла стала символом системної кризи в наших двосторонніх відносинах. Причини цієї кризи — це стратегія з боку росії, коли відверто ігноруються інтереси і державна гідність України, з іншого боку, — це відсутність чіткої послідовної політики щодо Росії з боку українського керівництва. Дамба в Керченській протоці стала наслідком лакейства та васальної залежності українських керманічів. Тузла сьогодні — це не просто провокація, це попередження Європі. І це вимога усвідомлення громадянами України необхідності пробудження самоповаги та констатація її відсутності у нинішнього політичного керівництва України», — Віктор Ющенко, член Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин (Парламентські слухання «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи». 2003).

Президент України Л. Кучма негайно перервав офіційні візити країнами Латинської Америки і 23 жовтня прибув до Керчі, щоб знайти шляхи

вирішення конфлікту (Семенова, І. 2018). Він зрозумів, що українські військові були налаштовані рішуче. Як згадував Л. Кучма, на острові його зустріли військові, настрій у них був двоякий: «З одного боку, розчарування цинізмом кремлівської політики, з іншого — готовність беззастережно відстоювати суверенітет та територіальну цілісність країни» (Жирохов, М. 2020). Тоді Президент України зайняв досить принципову позицію щодо агресивних дій росії і порушення нею територіальної цілісності України. Він попередив В. Путіна, що віддав наказ відкривати вогонь на ураження по порушниках кордону, зазначивши: «Я зробив дуже серйозну заяву: якщо так буде й надалі продовжуватися — ми будемо стріляти. Відкриємо вогонь. Я публічно сказав про це. Я повинен був це сказати» (В случае захвата Тузлы, украинская армия была готова открыть огонь. 2018; Кригель, М. & Халілов, Р. 2023).

Оцінюючи реакцію української влади і суспільства на події навколо о. Тузла, Степан Гавриш, член Комітету Верховної Ради України з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки зазначив, що «це питання має знаковий резонанс для українців, воно стало об'єднуючим стрижнем, консолідувало українську націю, різновекторні політичні сили. Такої солідарності в нашому суспільстві не було жодного разу за останніх 12 років» (Л. Кучма рад событиям, произошедшим вокруг Тузлы. 2003; Семенова, І. 2018).

Будівництво дамби зупинилося 23 жовтня за 102 м від сухопутного Державного кордону України, після того як українські прикордонники двома баржами перегородили морську частину між крайньою точкою дамби та островом (Л. Кучма рад событиям, произошедшим вокруг Тузлы. 2003; Семенова, І. 2018). При цьому російський президент всіляко ухилявся від розмови з українським президентом, не брав слухавки. «Я цілу добу навіть зв'язатися не міг з Путіним, — згадував Л. Кучма, — а коли нарешті додзвонився, то він вдавав, що нічого не знає, що це якась самодіяльність краснодарського губернатора. Зрештою, під час неодноразових важких розмов Путін пообіцяв розібратися. І через день-два насип дамби зупинився» (Малко, Р. 2022; Кригель, М. & Халілов, Р. 2023).

У вересні 2023 р. другий Президент України також з цього приводу відповів: «Ви можете собі уявити місцевого керівника, який за власної ініціативи починає будівництво споруди «районного масштабу», для чого збирається перетнути дві

лінії державного кордону, цілковито підірвати правовий статус і режим судноплавства стратегічної морської протоки, а у підсумку приліпити до свого «господарства» частину іноземної території — у незрозумілий спосіб і з не прогнозованими наслідками? Якщо ж у вас таки вистачить на це фантазії, тоді вгадайте, через скільки метрів і через скільки хвилин зупинилося б це самочинство, коли про нього дізнався б «непричетний» до цього Путін» (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023).

У листопаді 2003 р. прем'єр-міністри України та росії домовилися про остаточне припинення подальшого будівництва дамби (Устименко, Б. & Устименко, Т. 2020). 2 грудня на о. Тузла відкрили нову українську прикордонну заставу, у зоні відповідальності якої знаходилася частина Державного кордону від мису Ак-Бурун до мису Єні-Кале завдовжки 12 км. Застава підпорядковувалася прикордонній комендатурі «Керч» 79-го Сімферопольського прикордонного загону (Жирохов, М. 2020). «Ми віддали штатному прикордонному підрозділу ділянку кордону, урочисто підняли прапор і спокійно звідти пішли, — згадував М. Коваль (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023).

У такий спосіб Україна продемонструвала готовність дати силову відсіч у відповідь на будь-які зазіхання на її територію та дала зрозуміти країні-агресору, що «бліц-кригу» не буде, що українська сторона не збирається «вести переговори по тих питаннях, які для України є вирішеними» (До війни за Тузлу была пара сотен метров. 2020). Відповідно, росія припинила провокацію. Дії українського військово-політичного керівництва під час конфлікту навколо о. Тузла екс-заступник Міністра оборони України віце-адмірал Ігор Кабаненко назвав прикладом того як має будуватися державне політичне реагування (Во время конфликта с Тузлой министр обороны Марчук... 2018).

При цьому «глибока стурбованість», а фактично пасивна позиція західних держав на російські провокації суттєво сприяла формуванню у російської владної верхівки переконаність про безкарність, фактично заохочувала росію до подальших агресивних дій проти України (Звіт Національного інституту стратегічних досліджень... 2016; Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. 2016). Як зазначав Президент України Л. Кучма, Україна могла за цими подіями оцінити і рівень готовності країн-гарантів виконати договори про відмову нашої країни від ядерного ста-

тусу. «На рівні посольств спроби таких гарантій українських кордонів та суверенітетудесь і робилися, але загалом усі, зокрема й НАТО, сказали, що питання Тузли — це виключно питання двосторонніх українсько-російських відносин» (Л. Кучма рад событиям, произошедшим вокруг Тузлы. 2003; Семенова, И. 2018).

На дипломатичному рівні конфлікт певною мірою був урегульований у грудні 2003 р., коли президенти України Л. Кучма та росії В. Путін, переконавшись «в тому, що всі питання, які стосуються Азовського моря та Керченської протоки, повинні вирішуватися лише мирними засобами спільно або за згодою України і Росії», 24 грудня 2003 р. уклали Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. У преамбулі цього договору зазначено, що сторони керуються «відносинами дружби і співробітництва між народами України і Росії, братерськими зв'язками між ними, що склалися історично; положеннями Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року, а також Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 року», відзначають «важливе значення Азовського моря та Керченської протоки для економічного розвитку України і Росії», переконані в тому, що «всі питання, які стосуються Азовського моря та Керченської протоки, повинні вирішуватися лише мирними засобами спільно або за згодою України і Росії» та виходять з «необхідності збереження Азовсько-Керченської акваторії як цілісного господарського та природничого комплексу, що використовується в інтересах України та Росії». Договір закріплював положення, що «Азовське море та Керченська протока історично є внутрішніми водами України і Російської Федерації. Азовське море розмежовується лінією державного кордону відповідно до угоди між Сторонами. Врегулювання питань, що відносяться до акваторії Керченської протоки, здійснюється за угодою між Сторонами» (ст. 1). Військові кораблі або інші державні судна третіх держав, що експлуатуються в некомерційних цілях, можуть заходити в Азовське море та проходити Керченською протокою, якщо вони прямують з візитом чи діловим заходженням до порту однієї із Сторін на її запрошення або дозвіл, погоджений з іншою Стороною (ст. 1) (Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. 2003).

За словами С. Куніцина, українська делегація на перемовинах із росією зіграла «двома джокерами». Перший — це те, що виборчі бюлетені у Керченську міську раду 1973 р. свідчили, що вулиці на острові відносилися до Керчі. Другий — карти генерального штабу СРСР, на яких кордон між Росією та Україною проходив між о. Тузла і Кубанню (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023). Але, уклавши цей Договір, який з юридичної точки зору та виходячи з реальної обстановки, що склалася в регіоні після розпаду СРСР і проголошення суверенітету Росії (12 червня 1990 р. — прийняття Декларації про державний суверенітет РРФСР) та Україною (16 липня 1990 р. — Декларація про державний суверенітет України), є дуже дискусійним, українська влада пішла на певні поступки у питаннях використання Керченської протоки й Азовського моря (Кравченко, В. 2012). Так, закладене у Договорі положення про певну «історичну належність» вод Азовського моря та Керченської протоки не відповідає історичній правді, адже протягом тисячоліть як Азовським морем, так і Керченською протокою володіли різні державні утворення, зокрема Давні Греція та Рим, Османська імперія, Російська імперія та СРСР. Суверенні та незалежні держави з назвами «Україна» та «Російська Федерація» користуються цими водами лише дещо більше 30 років. Договором 2003 р. формально був закріплений статус вод Азовського моря та Керченської протоки як внутрішніх вод України та росії. З одного боку, це створило ситуацію правової невизначеності щодо делімітації цих вод, а з іншого — виключало право третіх держав користуватися ними на підставі принципів і норм міжнародного морського права (Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво... 2003). З цього приводу «Українська правда» тоді писала, що «російська сторона вкотре отримала те, чого дуже хотіла, а Україна, як завжди, випустила свій «ласий» шматок сиру. Навіть не добудовуючи дамбу до Тузли, не переглядаючи питань кордону, Росія вибила для себе стратегічну і економічно вигідну Керченську протоку, та ще й Керч-Єнікальський канал» (Кучма відтузлився до кінця. 2003).

Варто звернути увагу на те, що ще у 1992 р. Україна наполягала на поділі акваторії Азовського моря та Керченської протоки та встановленні делімітаційної лінії, зокрема й у Чорному морі, відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. Україною було передано до ООН перелік географічних координат точок, що визначали вихідні лінії для виміру ширини територіального

моря, виключної економічної зони та континентального шельфу в Чорному й Азовському морях. 6 жовтня 1998 р. Президент України видав Розпорядження за № 515/98-рп «Про охорону державного кордону України в Азовському та Чорному морях і Керченській протоці та забезпечення прав України у виключній (морській) економічній зоні та континентальному шельфі у північно-східній частині Чорного моря» (опублікуванню не підлягав), а 6 серпня 1999 р. розпорядженням за № 187/99-рп «Про внесення змін до Розпорядження Президента України від 6 жовтня 1998 року № 515» до нього внесли зміни. У цьому розпорядженні визначалися: лінії Державного кордону України, що проходить через точки з географічними координатами в Азовському та Чорному морях, а також у Керченській протоці; лінія, що проходить через точки з географічними координатами у виключній (морській) економічній зоні та континентальному шельфі у північно-східній частині Чорного моря.

12–13 липня 2005 р. після чергових російсько-українських консультацій прес-служба МЗС України оголосила, що росія визнала належність Україні о. Тузла і «вод навколо нього». Україна вирішила, що це питання закрито. Але, у департаменті інформації й друку міністерства закордонних справ росії у відповідь на таку інформацію зазначили, що «правовий статус о. Тузла залишається невизначеним» (Семенова, І. 2018). Загалом, незважаючи на проведення 36 раундів переговорів між Україною та росією, що тривали з перервами від 16 жовтня 1996 р. до 3 березня 2011 р., Азовсько-Керченська акваторія так і залишилася не розмежованою державним морським кордоном, оскільки російська сторона не виявляла бажання встановлювати кордон відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. та навмисно затягувала цей процес. Крім того, росія відмовлялася здійснювати делімітацію Азовсько-Керченської акваторії на основі республіканських кордонів, зазначених у картах СРСР. Після підписання Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки гостра фаза конфлікту між Україною та росією призупинилася на 10 років. Але, у лютому 2014 р. російські «зелені чоловічки» повністю окупували територію Криму, а також прилегли до нього українські морські акваторії, загальна площа яких складає близько 100 тис. кв. км (Коваль, М.В. (ред.). 2023, с. 19, 23; Устименко, Б. & Устименко, Т. 2020). «Як виявилось, обороною Тузли ми виграли для країни 10 років. Але ще тоді я ро-

зумів, що ми виграли лише час. Головну битву за український Крим треба було вести не за Тузлу, а за уми та душі кримчан. Якби влада розумніше розпорядилася десятиліттям «кримського перепочинку», болю та ганьби весни 2014-го можна було уникнути», — зазначив другий Президент України Л. Кучма (До війни за Тузлу була пара сотен метрів. 2020). У 2023 р. він сказав: «На Тузлі українці першими у світі змусили Путіна зупинитися та відступити. Але Тузла не стала уроком і моделлю для України у 2014-му... Я не пам'ятаю, чи відчував ще колись такий пекучий сором за країну, як навесні 2014 року, коли «зелені чоловічки» ставили на коліна наших солдатів і мовчки, без жодного пострілу брали наш Крим» (Кригель, М. & Халілов, Р. 2023).

Після окупації Криму у 2014 р. ця міжнародно-правова невизначеність щодо делімітації Азовського моря та Керченської протоки відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 р. фактично призвела до повного контролю росією цих вод. У більш широкому контексті росія порушила положення преамбули Договору 2003 р., які хоча і є загальними та декларативними, проте, визначають його принципи, мету та основні завдання (Устименко, Б. & Устименко, Т. 2020). Як зазначала В. Емінова «на Росії висновки зробили. Виявилось, що шантаж, нахабна брехня (їх там немає) залякування і провокації діють, коли ти хочеш захопити те, що належить іншій країні. Тоді це подіяло з Керченською протокою, в 2008 з Грузією, в 2014 — з Кримом і частиною Донбасу» (Емінова, В. 2018).

Таким чином, у 2003 р. Україні вдалося відстояти о. Тузлу і захистити свою територіальну цілісність. Але це, як виявилось, було лише репетицією збройної агресії, що розпочала росія проти України у 2014 р. Після окупації Криму і Севастополя, вже у червні 2014 р. російська влада без узгодження та всупереч волі України прийняла рішення про будівництво мосту між Кримом і Краснодарським краєм, який через о. Тузла і Тузлинську косу з'єднав Керченський і Таманський півострови, автомобільну частину якого було відкрито 15 травня 2018 р. (Короткий, Т. & Хендель, Н. 2018, с. 43, 46–49).

Звернемо увагу, що дослідники російсько-українського конфлікту навколо о. Тузла порівнюють його з російсько-казахським конфліктом навколо «спірних» островів Укатний (потенційні запаси нафти навколо нього оцінюються у 600 млн т) (Голунов, С.В. 2005, с. 82) і Жосткий, що знаходяться у нафтогазоносному районі

Каспійського моря та поблизу яких водиться багато осетрових. Тому не дивно, що на ці острови, які Казахстан після розвалу СРСР вважав своїми, зазіхнула росія (Силіна, Т. 2003). Не вдаючись у подробиці переговорного процесу, зазначимо, що казахська влада і громадськість, на відміну від української, щодо дій «братнього російського народу» і відстоювання національних інтересів зайняла пасивну позицію, що у підсумку призвело до фактичної втрати островів і цінних з економічної точки зору територій.

Звернемо увагу, що після розв'язання «Тузлинської кризи» дивним чином почали вибухати боєприпаси на українських військових складах та арсеналах: Бахмут (жовтень 2003, близько 3 тис. т), Новобогданівка (травень 2004, липень 2005 і серпень 2006, 90 тис. боєприпасів для РСЗВ «Град», «Смерч» і «Ураган»), 47-й арсенал, Хмельницька обл. (травень 2005, 52,9 умовних вагонів боєприпасів — снаряди малого калібру — 23 і 30 мм, гранати для підствольних гранатометів), Лозова (серпень 2008, 95 тис. т) та ін. (Бондаренко, І. 2019). На нашу думку, ці «невипадкові детонування» українських боєприпасів є ланками одного ланцюга та завчасною підготовкою російської федерації до збройної агресії проти України.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити такі висновки. Події навколо українського о. Коса Тузла була спланованою провокацією росії проти України та прямою загрозою її суверенітету і територіальній цілісності. Їх справжньою метою було приєднання острова силовим способом до материкової частини росії, сприяння підйому проросійських настроїв у Криму та Севастополі, вчинення тиску на Україну

щодо делімітації кордону в Керченській протоці та Азовському морі на вигідних для росії умовах, посилення контролю над судноплавством у Керч-Єнікальському каналі та перспективними родовищами нафти і газу, розташованими неподалік острова, відвернення України від вступу до Європейського Союзу та НАТО, забезпечення російському президенту «медійної перемоги» для зміцнення його рейтингу напередодні президентських виборів у росії.

У 2003 р. Україна продемонструвала рішучість дати силову відповідь на будь-які зазіхання на її територію та змусила країну-агресора відступити. Цьому сприяла консолідація різних гілок влади, різновекторних політичних сил, українського суспільства та, загалом, української нації перед шантажем, залякуванням, провокацією з боку росії та можливою загрозою втрати територіальної цілісності України. Росія визнала приналежність Україні о. Тузла і вод навколо нього.

Проте, підписавши у 2003 р. договір із росією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, формально закріпивши у ньому статус цих вод як внутрішніх вод України та росії, українська влада пішла на певні поступки у питаннях користування ними відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року. Азовсько-Керченська акваторія так і залишилася не розмежованою державним морським кордоном, оскільки російська сторона не виявляла бажання встановлювати кордон і усіяла затягувала цей процес.

Перспективними напрямами подальших досліджень можуть бути експансія російської федерації та блокадні дії її Чорноморського флоту у Чорному та Азовському морях упродовж 2014–2022 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Ананьїн, О. (2018). Конфлікт навколо острова Коса Тузла: військово-історичний аспект. *Війна на Донбасі. 2014 — 2017 рр.: Збірник наукових праць за матеріалами III Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції*. Київ, Україна, 19 квітня 2018 р. Київ: НВІМУ, 264 с.

Бондаренко, І. (2019). Наймасштабніші вибухи на військових складах України: причини та хронологія подій. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/naumasshtabnishi-vibuhi-na-viyskovih-skladah-ukrayini-prichini-ta-hronologiya-podiy-1444215.html> [дата зверн.: 04.03.2024].

В случае захвата Тузлы, украинская армия была готова открыть огонь. (2018). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nEI1DUKusUU> [дата зверн.: 04.03.2024].

Во время конфликта с Тузлой министр обороны Марчук действовал на опережение, — Кабаненко. (2018). URL: <https://m.day.kyiv.ua/ru/news/200118-vo-vremya-konflikta-s-tuzloy-ministr-oborony-marchuk-deystvoval-na-operezhenie-kabanenko> [дата зверн.: 04.03.2024].

Волошина ругают за шутку о бомбардировке Украины. (2003). URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/10/23/4375002/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Глава адміністрації Путіна заявив, що не поступиться Керченською протокою і скине туди бомбу. (2003). URL: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/2363/art/15028.html> [дата зверн.: 04.03.2024].

Голунов, С.В. (2005). Российско-казахстанская граница: история формирования. *Вестник ВолГУ*. Серия 4. Вып. 10, с. 68–87.

Горбулін докладно проаналізував, як Росія роками готувалася до агресії проти України. Навіть масова культура — елемент війни. (2016). URL: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa#comments [дата зверн.: 04.03.2024].

Горчинская, А. & Лукаш, И. (2019). Репетиция аннексии Крыма. Как в 2003 году между Украиной и РФ вспыхнул конфликт вокруг острова Тузла. URL: <https://nv.ua/ukraine/vspomnit-vse/ostrov-tuzla-kak-rf-repetirovala-anneksiyu-kryma-konflikt-mezhdru-rossiey-i-ukrainoy-novosti-ukrainy-50037771.html> [дата зверн.: 04.03.2024].

До войны за Тузлу была пара сотен метров. Кучма назвал самый сложный момент за каденцию. (2020). URL: <https://news.liga.net/politics/news/do-voyny-za-tuzlu-byala-para-soten-metrov-kuchma-nazval-samuyu-slojnyu-moment-za-kadentsiyu> [дата зверн.: 04.03.2024].

Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text [дата зверн.: 04.03.2024].

Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text [дата зверн.: 04.03.2024].

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text [дата зверн.: 04.03.2024].

Жирохов, М. (2020). Начало «гибридной войны»: как Украина отстояла остров Тузла. URL: <https://flot2017.com/nachalo-gibridnoj-vojny-kak-ukraina-otstoyala-ostrov-tuzla/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Звіт Національного інституту стратегічних досліджень: Крим мав стати приводом для широко-масштабного вторгнення РФ. (2016). URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvit-nacionalnogo-institutu-strategichnih-doslidzh/p/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Коваль, М.В. (ред.). 2023. *Рік незламності: крах операції “Z”*. Київ : НУОУ, 320 с.

Короткий, Т. & Хендель, Н. (2018). Міжнародно-правовий аналіз ситуації в Азовському морі та Керченській протоці. *Український часопис міжнародного права*. № 2, с. 42–54.

Кравченко, В. (2012). Граница: какой ценой? URL: https://zn.ua/internal/granitsa_kakoy_tsenoy.html [дата зверн.: 04.03.2024].

Кригель, М. & Халілов, Р. (2023). Фортеця Тузла. Як Путін провокував, а Кучма побачив у бінокль, що Україна — не Росія. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/09/28/7421696/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Кучма відтузлився до кінця. (2003). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/12/24/2997187/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Кучма на Тузлі проводить інспекцію. А Росія готується святкувати перемогу? (2003). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/23/2996084/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Кучма отдает Путину то, ради чего «воевали» на Тузле? (2003). URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/12/23/4376112/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Л. Кучма рад событиям, произошедшим вокруг Тузлы. (2003). URL: <https://www.rbc.ru/politics/19/12/2003/5703b5c69a7947783a5a4f08> [дата зверн.: 04.03.2024].

Лемеха, С. (2023). Остров Коса Тузла: як росія почала гібридну війну проти України 20 років тому. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/09/28/ostriv-kosa-tuzla-yak-rosiya-pochala-gibrydnu-vijnu-proty-ukrayiny-20-rokiv-tomu/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Малко, Р. (2022). Розвідка боєм. Як 2003 року Росія спробувала захопити перший клаптик української землі. URL: <https://tyzhden.ua/History/254954> [дата зверн.: 04.03.2024].

Марусяк, О.В. (2016). *Агресія проти Криму, його окупація та анексія Російською Федерацією: міжнародно-правовий аналіз*: дис. ... док. філософії у галузі права. Мюнхен, 214 с.

Ніколасенко, Т. & Буджурова, Л. (2003). Кучма їде з країни — саме коли Росія вторгнеться на територію України. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/18/2996010/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Парламентські слухання «Українсько-російські відносини: сучасний стан та перспективи». (2003). URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm [дата зверн.: 04.03.2024].

Печерський, А. (2022). Все починалося з Тузли: коли російські ЗМІ почали «воювати» проти України. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/26/vse-pochynalosya-z-tuzly-koly-rosijski-zmi-pochaly-voyuvaty-protu-ukrayiny/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Про внесення змін до Розпорядження Президента України від 6 жовтня 1998 року №515: Розпорядження Президента України від 06.08.1999 р. №187/99-рп. (1999). *Офіційний вісник України*. 2010. № 4. Ст. 165.

Противостояние Украины и России из-за границы в Керченском проливе 30 сентября — 23 октября 2003 года. (2020). URL: <http://politika-crimea.ru/hronology-sobytyi/19-razdely/hronology/82891-protivostoyanie-ukrainy-i-rossii-iz-za-granitsy-v-kerchenskom-prolive-30-sentyabrya-23-oktyabrya-2003-goda> [дата зверн.: 04.03.2024].

Романюк, Р. (2017). Від ГКЧП до АТО: етапи російської агресії. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/08/23/7152531/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Росії у Сімферополі запропонували забрати і Тузлу, і весь Крим. (2003). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/22/2996057/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Росіян виганятимуть з Тузли поліцейським методом і плакатами. (2003). URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/15/2995949/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Семенова, И. (2018). Пробная война. 15 лет назад Россия попыталась захватить украинский остров Тузла. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/probnaja-vojna-15-let-nazad-rossija-popytalas-zakhvatit-ukrainskij-ostrov-tuzla-2496372.html> [дата зверн.: 04.03.2024].

Силіна, Т. (2003). Не дамо себе «відтузлити». URL: https://zn.ua/ukr/politcs_archive/ne_damo_sebe_vidtuzliti.html [дата зверн.: 04.03.2024].

Смолій, В.А. (ред.). (2005). *Заключний акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975. Енциклопедія історії України* (Т.3). Київ: Наукова думка, 672 с.

Травников, А.И. (1998). *Коса Тузла: перечисленная территория*. Краснодар: Южно-Российский информационный концерн «Краснодарские известия», 67 с.

Травников, А.И. (2005). *Коса Тузла и стратегические интересы России*. Ростов-на-Дону: Феникс, 272 с.

Тузла 2003: фіаско росії, невивчений урок для України. Історія без міфів (2023). URL: https://www.youtube.com/watch?v=0ki3h_h-Jjg [дата зверн.: 04.03.2024].

Тузла: з ким маємо справу? (Текст обговорення тузлинського кризису в програмі «Свобода слова», НТВ, www.ntv.ru). (2003). URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/tuzla-z-kim-maemo-spravu> [дата зверн.: 04.03.2024].

Україна в 2003 році: конфлікт навколо Тузли та мобільна революція. (2021). URL: <https://uatv.ua/uk/ukrayina-v-2003-rotsi-konflikt-navkolo-tuzly-ta-mobilna-revoljutsiya-video/> [дата зверн.: 04.03.2024].

Устименко, Б. & Устименко, Т. (2020). Чи є дійсним укладений Кучмою та Путіним договір про Азовське море і Керченську протоку. URL: <https://www.blackseanews.net/read/159604> [дата зверн.: 04.03.2024].

Фурман, І. & Дузь-Квятченко, О. (2019). Експансія Російської Федерації в Україні 1991–2014 рр. як складова загальної стратегії ліквідації української державності. *Воєнно-історичний вісник*. № 4 (34), с. 46–67.

Халуца, І., Яневський, Д., Гуцал, А. & Паламарчук, В. (2003). Зовнішньо і внутрішньополітична стратегія України у світлі подій останніх днів. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/908969.html> [дата зверн.: 04.03.2024].

Эминова, В. (2018). Война за Тузлу: Как 14 лет назад мы отбили ее у России, и как защищали во время «русской весны». URL: <https://www.depo.ua/rus/life/viyna-za-tuzlu-yak-rosiya-14-rokiv-repetirivala-okurasiyu-20170928648584> [дата зверн.: 04.03.2024].

Юрченко, О. (2020). Удар по крымских портах: Росія забрала збори за прохід Керч-Снікальським каналом. URL: <https://ua.krymr.com/a/rosiya-vdaryla-po-krymskym-portam/30425044.html> [дата зверн.: 04.03.2024].

Яворський, А. (2022). «Пробна війна» і договір про кордон: як Росія обіцяла Україні дружбу, а потім напала. URL: https://24tv.ua/probna-viyna-dogovir-pro-kordon-yak-novini-rosiyi-i-ukrayini_n1852233https://24tv.ua/probna-viyna-dogovir-pro-kordon-yak-novini-rosiyi-i-ukrayini_n1852233 [дата зверн.: 04.03.2024].

REFERENCES

Ananin, O. (2018). Konflikt navkolo ostrova Kosa Tuzla: viiskovo-istorychnyi aspekt [The conflict around the island of Kosa Tuzla: a military-historical aspect]. *Viina na Donbasi. 2014 — 2017 rr.: Zbirnyk naukovykh prats za materialamy III Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii*. Kyiv, Ukraina, 19 kvitnia 2018 r. Kyiv: NVIMU, 264 s. [In Ukrainian].

Bondarenko, I. (2019). Naimasshtabnishi vybukhy na viiskovykh skladakh Ukrainy: prychny ta khronolohiia podii [The largest explosions at military warehouses in Ukraine: causes and chronology of events]. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/naymasshtabnishi-vibuhi-na-viyskovih-skladakh-ukrayini-prichini-ta-hronologiya-podiy-1444215.html> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Do voini za Tuzlu bila para soten metrov. Kuchma nazval samii slozhnii moment za kadentsiyu. (2020). [War for Tuzla was a couple of hundred meters away. Kuchma named the most difficult moment of his tenure]. URL: <https://news.liga.net/politics/news/do-voyny-za-tuzlu-byla-para-soten-metrov-kuchma-nazval-samyi-slojnyy-moment-za-kadentsiyu> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Dohovir mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu pro ukrainsko-rosiiskyi derzhavnyi kordon vid 28 sichnia 2003 r. [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the Ukrainian-Russian state border dated January 28, 2003]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Dohovir mizh Ukrainoiu ta Rosiiskoiu Federatsiieiu pro spivrobitnytstvo u vykorystanni Azovskoho moria i Kerchenskoï protokoly vid 24 hrudnia 2003 r. [Agreement between Ukraine and the Russian Federation on cooperation in the use of the Sea of Azov and the Kerch Strait dated December 24, 2003]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Dohovir pro druzhbu, spivrobitnytstvo i partnerstvo mizh Ukrainoiu i Rosiiskoiu Federatsiieiu vid 31 travnia 1997 roku. [Agreement on friendship, cooperation and partnership between Ukraine and the Russian Federation dated May 31, 1997]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Eminova, V. (2018). Voïna za Tuzlu: Kak 14 let nazad mi otbili yee u Rossii, i kak zashchishchali vo vremya “russskoi vesni” [The war for Tuzla: How we recaptured it from Russia 14 years ago, and how we defended it during the “Russian Spring”]. URL: <https://www.depo.ua/rus/life/viyna-za-tuzlu-yak-rosiya-14-rokiv-repetiruvava-okupaciyu-20170928648584> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Furman, I. & Duz-Kriatchenko, O. (2019). Ekspansiiia Rosiiskoi Federatsii v Ukraini 1991–2014 rr. yak skladova zahalnoi stratehii likvidatsii ukrainskoi derzhavnosti [The expansion of the Russian Federation in Ukraine 1991–2014 as a component of the general strategy of liquidation of Ukrainian statehood]. *Voïenno-istorychnyi visnyk*. № 4 (34), s. 46–67. [In Ukrainian].

Golunov, S.V. (2005). Rossijsko-kazakhstanskaya granicza: istoriya formirovaniya [Russian-Kazakh border: history of formation]. *Vestnik VolGU*. Seriya 4. Vyp. 10, s. 68–87.

Gorchinskaya, A. & Lukash, I. (2019). Repetitsiya anneksii Krïma. Kak v 2003 godu mezhdû Ukrainoi i RF vspikhnul konflikt vokrug ostrova Tuzla [Rehearsal for the annexation of Crimea. How in 2003 a conflict broke out between Ukraine and the Russian Federation around the island of Tuzla]. URL: <https://nv.ua/ukraine/vspomnit-vse/ostrov-tuzla-kak-rf-repetirovala-anneksiyu-kryma-konflikt-mezhdû-rossiyei-i-ukrainoy-novosti-ukrainy-50037771.html> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Hlava administratsii Putina zaiavyv, shcho ne postupytsia Kerchenskoïu protokoiu i skyne tudy bombu. (2003). [The head of Putin’s administration said that he would not give up the Kerch Strait and would drop a bomb there]. URL: <http://kreschatic.kiev.ua/ua/2363/art/15028.html> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Horbulin dokladno proanalizuvav, yak Rosiia rokamy hotuvalasia do ahresii proty Ukrainy. Navit masova kultura — element viiny. (2016). [Horbulin analyzed in detail how Russia had been preparing for aggression against Ukraine for years. Even mass culture is an element of war]. URL: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/65583/Gorbulin_dokladno_proanalizuvav_jak_Rosija_rokamy_gotuvalasa#comments [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Khalupa, I., Yanevskyi, D., Hutsal, A. & Palamarchuk, V. (2003). Zovnishno i vnutrishnopolitychna stratehiia Ukrainy u svitli podii ostannikh dniv [Foreign and domestic political strategy of Ukraine in the light of recent events]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/908969.html> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Korotkyi, T. & Khendel, N. (2018). Mizhnarodno-pravovyi analiz sytuatsii v Azovskomu mori ta Kerchenskii prototsi [International legal analysis of the situation in the Sea of Azov and the Kerch Strait]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava*. № 2, s. 42–54. [In Ukrainian].

Koval, M.V. (ed.). 2023. *Rik nezlamnosti: krakh operatsii “Z”* [The Year of Invincibility: The Collapse of Operation “Z”]. Kyiv : NUOU, 320 s. [In Ukrainian].

Kravchenko, V. (2012). Granitsa: kakoi tsenoi? [Border: at what cost?]. URL: https://zn.ua/internal/granitsa_kakoy_tsenoy.html [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Kryhel, M. & Khalilov, R. (2023). Fortetsia Tuzla. Yak Putin provokuvav, a Kuchma pobachyv u binokl, shcho Ukraina — ne Rosiia [Tuzla Fortress. As Putin provoked, and Kuchma saw through binoculars that Ukraine is not Russia]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/09/28/7421696/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Kuchma na Tuzli provodyt inspektsiiu. A Rosiia hotuietsia sviatkovaty peremohu? (2003). [Kuchma conducts an inspection in Tuzla. Is Russia preparing to celebrate the victory?]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/23/2996084/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Kuchma otdaet Putinu to, radi chego “voevali” na Tuzle? (2003). [Is Kuchma giving Putin what they “fought” for in Tuzla?]. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/12/23/4376112/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Kuchma vidtuzlyvsia do kintsia. (2003). [Kuchma kept Tuzla till the end]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/12/24/2997187/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

L. Kuchma rad sobitiam, proizoshedshim vokrug Tuzli. (2003). [L. Kuchma is pleased with the events that took place around Tuzla]. URL: <https://www.rbc.ru/politics/19/12/2003/5703b5c69a7947783a5a4f08> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Lemekha, S. (2023). Ostriv Kosa Tuzla: yak rosiia pochala hibrydnu viinu proty Ukrainy 20 rokiv tomu [Kosa Tuzla Island: How Russia Started a Hybrid War Against Ukraine 20 Years Ago]. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/09/28/ostriv-kosa-tuzla-yak-rosiya-pochala-gibrydnu-vijnu-proty-ukrayiny-20-rokiv-tomu/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Malko, R. (2022). Rozvidka boiem. Yak 2003 roku Rosiia sprobuvala zakhopyty pershyi klapytk ukrainskoi zemli [Combat intelligence. How in 2003 Russia tried to seize the first piece of Ukrainian land]. URL: <https://tyzhden.ua/History/254954> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Marusiak, O.V. (2016). *Ahresiia proty Krymu, yoho okupatsiia ta aneksiia Rosiiskoiu Federatsiieu: mizhnarodno-pravovyi analiz* [Aggression against Crimea, its occupation and annexation by the Russian Federation: an international legal analysis]. (Candidate’s thesis). Miunkhen, 214 s. [In Ukrainian].

Nikolaienko, T. & Budzhurova, L. (2023). Kuchma yide z krainy — same koly Rosiia vtorhnetsia na terytoriiu Ukrainy [Kuchma is leaving the country — exactly when Russia invades the territory of Ukraine]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/18/2996010/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Parlamentski slukhannia “Ukrainsko-rosiiski vidnosyny: suchasnyi stan ta perspektyvy”. (2003). [Parliamentary hearings “Ukrainian-Russian relations: current state and prospects”]. URL: https://static.rada.gov.ua/zakon/skl4/par_sl/sl221003.htm [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Pecherskyi, A. (2022). Vse pochynalosia z Tuzly: koly rosiiski ZMI pochaly “voiuvaty” proty Ukrainy [It all started with Tuzla: when the Russian mass media started “fighting” against Ukraine]. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/26/vse-pochynalosya-z-tuzly-koly-rosijski-zmi-pochaly-voyuvaty-proty-ukrayiny/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy vid 6 zhovtnia 1998 roku №515 [On amendments to the Decree of the President of Ukraine of October 6, 1998 No. 515]: Rozporiadzhennia Prezydenta Ukrainy vid 06.08.1999 r. №187/99-rp. (1999). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*. 2010. № 4. art. 165. [In Ukrainian].

Protivostoyanie Ukraini i Rossii iz-za granitsi v Kerchenskom prolive 30 sentyabrya — 23 oktyabrya 2003 goda. (2020). [Confrontation between Ukraine and Russia over the border in the Kerch Strait September 30 — October 23, 2003]. URL: <http://politika-crimea.ru/hronology-sobytyi/19-razdely/hronology/82891-protivostoyanie-ukrainy-i-rossii-iz-za-granitsy-v-kerchenskom-prolive-30-sentyabrya-23-oktyabrya-2003-goda> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Romaniuk, R. (2017). Vid HKChP do ATO: etapy rosiiskoi ahresii [From GKChP to ATO: stages of Russian aggression]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/08/23/7152531/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Rosii u Simferopoli zaproponuvaly zabraty i Tuzlu, i ves Krym. (2003). [In Simferopol, Russia was offered to take both Tuzla and the entire Crimea]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/22/2996057/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Rosiian vyhaniatymut z Tuzly politseiskym metodom i plakatamy. (2003). [Russians will be expelled from Tuzla using police methods and posters]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/15/2995949/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Semenova, I. (2018). Probnaya voina. 15 let nazad Rossiya popitalas zakhvatit ukrainskii ostrov Tuzla [Test war. 15 years ago Russia tried to seize the Ukrainian island of Tuzla]. URL: <https://nv.ua/ukraine/events/probnaja-vojna-15-let-nazad-rossija-popytalas-zakhvatit-ukrainskij-ostrov-tuzla-2496372.html> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Smolii, V.A. (ed.). (2005). *Zakliuchnyi akt Narady z bezpeky i spivrobotnytstva v Yevropi 1975. Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Final Act of the Conference on Security and Cooperation in Europe 1975. Encyclopedia of the History of Ukraine]. (T.3). Kyiv: Naukova dumka, 672 s. [In Ukrainian].

Sylina, T. (2003). Ne damo sebe “vidtuzlyty” [We will not allow ourselves to “get Tuzla out”]. URL: https://zn.ua/ukr/politics_archive/ne_damo_sebe_vidtuzlyty.html [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Travnikov, A.I. (1998). *Kosa Tuzla: perechislennaya territoriya* [Tuzla Spit: listed territory]. Krasnodar: Yuzhno-Rossiiskii informatsionnii kontsern “Krasnodarskie izvestiya”, 67 s. [In Russian].

Travnikov, A.I. (2005). *Kosa Tuzla i strategicheskie interesi Rossii* [Tuzla Spit and Russia’s strategic interests]. Rostov-na-Donu: Feniks, 272 s. [In Russian].

Tuzla 2003: fiasko rosii, nevyvcheni urok dlia Ukrainy. Istoriia bez mifiv. (2023). [Tuzla 2003: Russia’s fiasco, an unlearned lesson for Ukraine. History without myths]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0ki3h_h-Jjg [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Tuzla: z kym maiemo spravu? (Tekst obsuzhdeniya tuzlinskogo krizisa v programme “Svoboda slova”, NTV, www.ntv.ru). (2003). [Tuzla: who are we dealing with? (Text of the discussion of the Tuzla crisis in the “Freedom of Speech” program, NTV, www.ntv.ru)]. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/panorama-dnya/tuzla-z-kim-maiemo-spravu> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Ukraina v 2003 rotsi: konflikt navkolo Tuzly ta mobilna revoliutsiia. (2021). [Ukraine in 2003: the conflict around Tuzla and the mobile revolution]. URL: <https://uatv.ua/uk/ukrayina-v-2003-rotsi-konflikt-navkolo-tuzly-ta-mobilna-revolutsiia-video/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Ustyomenko, B. & Ustyomenko, T. (2020). Chy ye diisnym ukladenyi Kuchmoiu ta Putynym dohovir pro Azovske more i Kerchensku protoku [Is the agreement signed by Kuchma and Putin on the Sea of Azov and the Kerch Strait valid?]. URL: <https://www.blackseanews.net/read/159604> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

V sluchae zahvata Tuzly, ukrainskaya armiia byla gotova otkryit ogon. (2018). [In case of the capture of Tuzla, the Ukrainian army was ready to open fire]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nEI1DUKusUU> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Vo vremya konflikta s Tuzloj ministr oborony Marchuk dejstvoval na operezhenie, — Kabanenko. (2018). [During the Tuzla conflict, Minister of Defence Marchuk acted proactively, — Kabanenko]. URL: <https://m.day.kyiv.ua/ru/news/200118-vo-vremya-konflikta-s-tuzloy-ministr-oborony-marchuk-deystvoval-na-operezhenie-kabanenko> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Voloshina rugayut za shutku o bombardirovke Ukrainy. (2003). [Voloshin is criticized for a joke about the bombing of Ukraine]. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2003/10/23/4375002/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Russian].

Yavorskyi, A. (2022). “Probnaya viina” i dohovir pro kordon: yak Rosiia obitsiala Ukraini druzhbu, a potim napala [“Test war” and the treaty on the border: how Russia promised Ukraine friendship, and then attacked]. URL: https://24tv.ua/probna-viina-dogovir-pro-kordon-yak-novini-rosiyi-i-ukrayini_n1852233https://24tv.ua/probna-viina-dogovir-pro-kordon-yak-novini-rosiyi-i-ukrayini_n1852233 [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Yurchenko, O. (2020). Udar po krymskykh portakh: Rosiia zabrala zbory za prokhid Kerch-Yenikalskym kanalom [A blow to the Crimean ports: Russia took the tolls for passage through the Kerch-Yenikal Canal]. URL: <https://ua.krymr.com/a/rosiya-vdaryla-po-krymskym-portam/30425044.html> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Zhirokhov, M. (2020). Nachalo “gibridnoi voini”: kak Ukraina otstoyala ostrov Tuzla [The beginning of the “hybrid war”: how Ukraine defended the island of Tuzla]. URL: <https://flot2017.com/nachalo-gibridnoj-vojni-kak-ukraina-otstoyala-ostrov-tuzla/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Zvit Natsionalnoho instytutu stratehichnykh doslidzhen: Krym mav staty pryvodom dlia shyrokomasshtabnoho vtorhnennia RF. (2016). [Report of the National Institute for Strategic Studies: Crimea was to become a pretext for a large-scale invasion of the Russian Federation]. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/zvit-nacionalnogo-institutu-strategichnih-doslidzh/p/> [Accessed: 04.03.2024]. [In Ukrainian].

Ihor PECHENIUK

*PhD of Historical Sciences, Senior Researcher
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5790-130X>

Ihor FURMAN

*Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>

**THE “TUZLA CRISIS” IN 2003 AS AN ELEMENT
OF RUSSIAN FEDERATION EXPANSION IN UKRAINE**

The paper, based on analysis and processing of a significant amount of informational and analytical materials, reveals the biggest crisis of russian-Ukrainian relations in 1991–2014. It took place from September 29 to October 23, 2003 and went down in history as the “Tuzla crisis”, “conflict around the island of Tuzla”, which became an example of russia’s disregard for the principles of International Law and bilateral russian-Ukrainian treaties, and one of the elements of russian federation expansion in Ukraine. The strategic importance of the island is shown, the prerequisites and real causes of the russian-Ukrainian conflict, its course, possible scenarios and consequences for russia and Ukraine are revealed. At the same time, the measures carried out by russia to capture the Ukrainian island, reaction of russian state and local leadership to this, the main countermeasures of a political, informational and military nature and also what measures Ukraine has taken to defend its territorial integrity. In particular creation and actions of an interagency grouping of troops (forces) from the State Border Service of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine. Current bilateral russian-Ukrainian legal documents on this issue are analyzed, since the legal factor, along with the political and economic, played a significant role in this crisis, and the memories of direct participants in the events, in particular the top political and military leadership of Ukraine, are given, which significantly strengthens argumentation and conclusions on the chosen topic. It was concluded that in 2003 Ukraine managed to defend Kosa Tuzla and protect its territorial integrity thanks to the unity and determination of the top political leadership of the state, military and Ukrainian society, who demonstrated their readiness to forcefully repel the aggressor country.

Keywords: *russian-Ukrainian war, russian expansion in Ukraine, Kosa Tuzla island, “Tuzla crisis”.*